

Kiełbicka, Aniela

"Folwark, pan i poddanyj. Agrarnye otnošenija v pol'skich vladenijach na territorii Južnoj Estonii v konce XVI - načale XVII veka", Enn Tarvel, Tallin 1964 : [recenzja]

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2, 300-304

1966

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

katy"). Pozostałe pozycje to dzienniki, pisma innych związków zawodowych, wyznaniowe (katolickie i ewangelickie). Mimo iż pozycji warmińsko-mazurskich jest kilkanaście — już występują braki w zbiorach, przy niektórych danych mamy znaki zapytania, co oznacza, że nie udało się zobaczyć tego pierwszego, czy ostatniego numeru danego pisma. Myślę, że z tego stwierdzenia wyciągnąć powinny wnioski przede wszystkim biblioteki naukowe Olsztyna i troskliwie zbierać miejscowe pisma. Czekamy na dalsze tomy bibliografii prasy, by móc wyciągnąć jakieś ogólne wnioski o natężeniu życia społeczno-kulturalnego regionu, przynajmniej w oparciu o jedno kryterium: o pisma miejscowe. Na podstawie omawianego trudno wydać jakiś ogólny sąd, gdyż były to lata szczególnie trudne, lata budownictwa zrębów władzy ludowej. Zresztą może bibliografowie regionalni będą mogli uzupełnić omawiany tom pominiętymi pozycjami?

Tadeusz Cieślak

Enn Tarvel, *Folwark, pan i poddanyj. Agrarnye otnošenija v pol'skich vladenijach na territorii Južnoj Estonii v konce XVI — načale XVII veka*, Akademiya Nauk Estonskoj SSR, Institut Istorii, Tallin 1964, s. 352.

Badania nad dziejami księstwa inflanckiego, wchodzącego w latach 1561—1629 w skład państwa polskiego, posunęły się ostatnio znacznie naprzód. Skromny dorobek naukowo-badawczy lat przedwojennych, by wspomnieć tu prace S. Herbsta¹, E. Kuntzego², K. Tyszkowskiego³, A. Schwabego⁴, A. Tarnawskiego⁵ i N. Treumutha⁶, powiększyły w ostatnich czasach dość wydatnie poważne pozycje W. Doroszenki⁷, J. Kahka⁸, M. Małowista⁹, J. Tazbira¹⁰, T. Zejda¹¹, a szczególnie młodego historyka estońskiej SSR E. Tarvela¹². Ten ostatni prawie cały swój dotychczasowy wysiłek badawczy skoncentrował na ocenie tzw. czasów polskich (1561—1625) w południowej Estonii, obejmującej teren 9 starostw inflanckich (helmeckie, kirumpeckie, laiskie, iberpolskie, pernawskie, dor-

¹ S. Herbst, *Wojna inflancka 1600—1602*, Warszawa 1938.

² E. Kuntze, *Organizacja Inflant w czasach polskich*, Polska a Inflanty, Praca zbiorowa, Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego, t. 39, 1939, z. 14.

³ K. Tyszkowski, *Polska polityka kościelna w Inflantach* (w tymże zbiorze).

⁴ A. Schwabe, *Grundriss der Agrargeschichte Lettlands*, Riga 1928.

⁵ A. Tarnawski, *Działalność gospodarza Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana w. kor. (1572—1605)*, Lwów 1935.

⁶ N. Treumuth, *Ocena czasów polskich w historiografii estońskiej*, Przegląd Historyczny, t. 30, 1932.

⁷ W. Doroszenko, *Więzi rynkowe folwarków inflanckich*, Przegląd Historyczny, t. 56, 1965, z. 2; tenże, *Oczerki agrarnej historii Łatwii w XVI wiek*, Riga 1960.

⁸ J. Kahk, *Krestijanskoje dwizenije i krestijanski wopros w Estonii w konce XVIII i w pierwoj czetwerti XIX wieka*, Tallin 1962.

⁹ M. Małowist, *Z zagadnień popytu na produkty krajów nadbałtyckich w Europie zachodniej w XVI w.*, Przegląd Historyczny, t. 50.

¹⁰ J. Tazbir, *Propaganda kontrreformacji wśród chłopów inflanckich (1582—1621)*, Kwartalnik Historyczny, t. 65, 1958, nr 3.

¹¹ T. Zejd, *Istoria Łatwijskoj SSR*, t. 1, Riga 1952.

¹² E. Tarvel, *Polska polityka agrarna w południowej Estonii na przełomie XVII/XVIII wieku*, Kwartalnik Historyczny, t. 70, nr 4; tenże, *Agrarnye otnošenija v polskich vladenijach Južnoj Estonii v konce XVI — načale XVII veka. Avtoreferat dissertacii na soiskanie učenog stepeni kandidata istoričeskich nauk*, Tallin 1961. Szczegółowego zestawienia pozycji bibliograficznych E. Tarvela dokonano w toruńskich „Zapiskach Historycznych”, t. 28, 1963, z. 3, s. 489, przypis 1.

packie, tauruskie, nowogrodzkie, felińskie). Wyniki badań E. Tarvela, do których za chwilę przejdę, są tym ciekawsze, że dotyczą okresu rozpowszechniania się gospodarki pańszczyźniano-folwarcznej w całej wschodniej Europie, a więc ogólnego pogarszania się ekonomicznego i prawnego położenia chłopów również na terenach południowoestońskich.

Recenzowana tu o oryginalnym tytule¹³ dysertacja kandydacka E. Tarvela, z której głównymi tezami zapoznał on czytelników jeszcze w 1961 r.¹⁴, składa się z dwóch zasadniczych części. Pierwsza część zatytułowana: *Agrarna polityka państwa polskiego w południowej Estonii i rozwój gospodarstwa folwarcznego* omawia politykę lenną polskich władz, utworzenie dóbr państwowych i ich organizację, a to: organizację starostw i regulację dochodów, zakładanie folwarków państwowych i ich rozmiar oraz organizację administracji dóbr państwowych — w dalszej zaś kolejności zapoznaje z odbudową i rozwojem gospodarki pańszczyźniano-folwarcznej pod koniec XVI i na pocz. XVII wieku, a więc odbudową gospodarstwa wiejskiego w dobrach państwowych przy końcu XVI wieku, rozpowszechnieniem renty pieniężnej w starostwie Tartu na początku XVII wieku, ze stanem rolnictwa i hodowli bydła oraz z życiem gospodarczym w dobrach prywatnych.

Część druga natomiast omawianej dysertacji przedstawia położenie estońskiego chłopstwa w polskich posiadłościach. Kolejne rozdziały tej części poświęcone są stosunkom osiedleńczym po zniszczeniach wojennych, uwarstwieniu ludności wiejskiej ze szczegółowym przeglądem każdej z grup z osobna (chłopi soszni, bobyle, wolni chłopci, wybrańcy, kozacy i hajducy), ciężarom feudalnym oraz zobrazowaniu stanu prawnego chłopca.

Wstęp wprowadzający do powyższych zagadnień zaznajał o przedmiocie pracy, jej zakresie i bazą źródłową.

Do pracy dołączony jest ekskurs o niemieckim i polskim haku, spis folwarków w południowej Estonii na przełomie XVI i XVII wieku, wykaz występujących w książce miar pojemności, ciężaru i jednostek monetarnych, wykaz źródeł i literatury oraz indeks osób, miejscowości i treści. Na uwagę zasługuje bardzo szczegółowe streszczenie pracy w języku niemieckim (29 stron druku).

Dysponując obszernym materiałem rewizji dóbr administracji polskiej z lat 1583—1616, jako też zaczerpniętym z ksiąg inskrypcji Metryki Litewskiej, rejestrów dochodów starostw, rejestrów podatkowych i inwentarzy, mógł Autor naszkicować bez trudu przebieg regulacji spraw własności ziemskiej w nowej prowincji, regulacji, leżącej, jego zdaniem, u podstaw polskiej polityki agrarnej. Bowiem Autor widzi cel tej polityki, i chyba słusznie, w rozszerzeniu stanu posiadania państwowych dóbr ziemskich i usprawnieniu w nich gospodarki dla zwiększenia dochodów państwa. Drogi zaś prowadziły ku temu poprzez rewizję praw własności miejscowej szlachty, egzekucję dóbr oraz uporządkowanie gospodarki w dobrach zakonu inflanckiego i biskupów, przekazanych pod zarząd starostom. Celowe natomiast urządzenie zdobytych dóbr miało polegać na odbudowie pańszczyźnianej gospodarki folwarcznej,

¹³ Być może, iż Autor zaczerpnął ten wzór z pracy amerykańskiego historyka J. Bluma (J. Blum, *Lord and Peasant in Russia from the Ninth to the Nineteenth Century*, Princeton, New Jersey — Princeton University Press 1961), ujmującej problematykę chłopów w epoce feudalizmu pod podobnym tytułem. Tak czy inaczej zdawał sobie Autor doskonale sprawę, że tych dwóch czynników — chłopca i pana — nie da się rozdzielić ani w ustroju feudalnym, ani w literaturze analizującej ten ustrój, bo gospodarstwo chłopskie funkcjonowało wówczas w ramach większego organizmu, jaki stanowiły dobra feudalne, a instytucja poddąństwa wyrażająca się w wyposażeniu pana w uprawnienia dominialne charakteryzowała stanowisko ekonomiczno-prawne chłopca.

¹⁴ Tezy te opublikował Autor w *Agrarnej otóżnieniu...*, op. cit.

stworzeniu dla niej sprężystej administracji, określeniu jej dochodów, regulacji powinności chłopskich itd.

Autor przyjmuje także, że regulacja spraw własności ziemskiej miała na względzie cele nie tylko fiskalne (określenie dochodów państwa), ale i polityczne (ograniczenie władzy miejscowej szlachty). Podkreśla wpływ polskiej polityki agrarnej z jej orientacją na majątki państwowe na polepszenie położenia chłopów przy ograniczeniu politycznej i ekonomicznej władzy niemieckich feudałów.

W świetle badań Autora bardzo kontrastowo przedstawia się położenie włościan w dobrach państwowych i prywatnych. Z jednej strony regulacja powinności przez władzę państwową, ochrona chłopów przed samowolą administracji folwarcznej przez rewizorów notujących wszelkie skargi i zażalenia w protokołach rewizji oraz możliwość składania skarg przed główną komisją rewizji. Z drugiej — bliskie niewolnictwu poddaństwo osobiste i zlikwidowane zupełnie prawo własności w kodyfikacji syndyka ryskiego Dawida Hilchena, odzwierciedlającej stanowisko szlachty inflanckiej w sprawie chłopskiej. W dobrach państwowych chłopci byli przywiązani do gleby, ale nie sprzedawano ich bez gruntu. Podlegali starości, ale jakaś minimalna opieka prawna była im zagwarantowana. Choć nie mieli prawa własności odnośnie parcel, na których siedzieli, mieli je do ruchomości. W dobrach prywatnych natomiast zdani na łaskę i niełaskę pana feudalnego byli nie tylko przypisani do gleby, ale i sprzedawani bez gruntu. Autor przypuszcza też, że położenie chłopów w prywatnych majątkach polskich feudałów było podobne do położenia chłopów w majątkach szlachty niemieckiej. Nie popiera tu jednak jego wywodów wymowa liczb, o czym mówiliśmy na innym miejscu¹⁵. Nie poszukiwał też Autor miernika stopnia eksploatacji chłopów w akcji zbiegostwa w obrębie różnych kategorii dóbr.

Królowie polscy — pisze Autor — nie mogli pominąć w swej polityce agrarnej kwestii chłopskiej, gdyż dochody państwa z prowincji zależne były od racjonalnego wykorzystywania pracy pańszczyźnianej w folwarkach państwowych i umiarkowanych świadczeń naturalnych. Stąd regulacja i ujednoczenie powinności przez władzę polskie. Zdaniem Autora powinności ustalano zgodnie z maksymalnymi możliwościami ekonomicznymi gospodarstw chłopskich. Granicą powinności była „norma niezbędnego produktu pozostawionego chłopu dla reprodukcji”. Stąd ulgi podatkowe, ziarno na kredyt itp. w razie niebezpieczeństwa załamania procesu reprodukcji, zagrażającego egzystencji chłopów. Toteż feudalnych powinności chłopskich nie rozpatruje Autor jako renty gruntowej, proporcjonalnej do rozmiarów ich gruntowego nadziału, choć zwykle pozostawała ona w równym stosunku do liczby haków w gospodarstwie, rzadziej zależna była od liczby zwierząt pociągowych.

Tę politykę względu na potencjał ekonomiczny gospodarstw chłopskich (uzależniania wysokości renty od potencjalnych możliwości chłopca), zaobserwowaną przez Autora, trudno jakoś pogodzić z wynikami jego obliczeń dotyczących eksploatacji feudalnej, a więc udziału renty feudalnej w dochodzie gospodarstwa chłopskiego. Tak np. wartość urodzaju z jednego polskiego haka w majątkach państwowych starostwa dorpackiego w 1616 r. ocenia Autor na ok. 200 fl, a wartość czynszu pieniężnego i naturalnego na około 118, 11—178, 11 fl. Do tego dochodziła dziesięcina zbożowa w wysokości od 20 do 77 fl. (por. ss. 235 n.). Czyli w tym przypadku świadczenia feudalne uniemożliwiały wszelką reprodukcję, tym bardziej że dochody z innych gałęzi gospodarstwa, jak Autor zaznacza, były znikome. Na innym miejscu podobne obliczenia

¹⁵ Por. „Zapiski Historyczne”, t. 28, 1963, z. 3, ss. 492 n.

wypadły korzystniej dla egzystencji chłopskiej. Renta naturalna i pieniężna pochłania około $\frac{1}{4}$ dochodów chłopskich, a robocizna około 30—40% chłopskiego ciężła (por. ss. 226 n.). Na ogół jednak obciążenie feudalne było nieco wyższe. Pozostawało ono w granicach $\frac{1}{4}$ do $\frac{1}{3}$ części dochodów gospodarczych chłopca i 30—50% jego siły roboczej przy ówczesnej normie pańszczyzny 10 dni konnych na łyzdziej z polskiego haka. Zwracają przy tym uwagę ciekawe sposoby przeliczania robocizny na pieniądze (por. ss. 218 n.). Rozwój feudalnych powinności w starostwach południowej Estonii pod koniec XVI wieku (1582—1599) przedstawia tablica 14.

E. Tarvel ocenia pozytywnie polską politykę agrarną w Inflantach z jej orientacją na gospodarstwo państwowe i ograniczeniem ekonomicznej i politycznej władzy feudalów niemieckich. Przeciwstawia się tym samym zdecydowanie negatywnym opiniom w tym względzie historyografów niemieckich i historyków estońskich starszego pokolenia (R. Rejman, H. Prants). Przy czym nie traktuje całego okresu polskiego panowania w Estonii jednolicie, jak to czyniono dotąd, dopatrując się w nim ciągłości rozwojowej gospodarki folwarcznej z wzrastającym coraz uciskiem i wyzyskiem chłopskim. Tarvel uważa koniec XVI wieku za okres pewnej stabilizacji polskiego tam panowania, ogólnej odbudowy ekonomicznej kraju, a tym samym polepszenia się sytuacji ekonomicznej i prawnej chłopów estońskich. Natomiast początek XVII wieku — za czas załamania się władzy polskiej, czas ogólnego rozprzężenia i rabunkowo-wojennej eksploatacji kraju.

To zapoznaniu się z książką E. Tarvela nasuwają się czytelnikowi pewne refleksje. Czy regulacja wewnętrznej sytuacji południowej Estonii przez władze polskie poszła po właściwej drodze, czy mogła prowadzić do wytkniętych jej przez Autora celów. — Jak się okazuje, dochody państwa polskiego z tej nowopozyskanej prowincji na przestrzeni osiemnastu lat pokoju (1582—1600) były niewielkie (por. ss. 54 n.). W osiemdziesiątych latach XVI wieku nie pozostawały żadne nadwyżki na wywóz z kraju. W niektórych okresach gospodarka okazywała się wręcz deficytowa. Stan produkcji rolniczej i gospodarki hodowlanej w folwarkach państwowych przedstawiał się gorzej niż w gospodarstwach chłopskich (mniejsza liczba bydła, gorsze nawożenie ziemi folwarcznej, niższe plony). Nic więc dziwnego, że dochody z produkcji folwarcznej stanowiły według obliczeń Autora dla lat 80 XVI wieku (por. tabl. s. 91) zaledwie $\frac{1}{4}$, w najlepszym razie 35—37% dochodów gospodarki folwarcznej, zaś $\frac{3}{4}$ względnie nieco mniej wynosiły wpływy z renty pieniężnej i naturalnej chłopów. Ogromne wydatki związane z restauracją gospodarki folwarcznej i jej funkcjonowaniem oraz umocnieniem systemu obronnego kraju pochłaniały bez reszty, a nawet przerastały niekiedy owe $\frac{3}{4}$ części dochodów z wpływów starostw przeznaczonych na potrzeby państwa (por. ss. 54 n.). Najlepszym tego dowodem jest prowadzenie przez królów polskich w ciągu całego omawianego okresu polityki lennej na warunkach obowiązków wojskowo-obronnych, na które to cele nie wystarczały dochody z dóbr państwowych. Dochody folwarczne, jak twierdzi Autor, były niestabilne, zależne od koniunktury rynkowej i politycznej, co poniekąd dziwić może, gdy skądinąd wiadomo o dobrej passie tych terenów na eksport zbożowy¹⁶. Niestety, brak w pracy bliższych danych o sytuacji panującej na rynku zewnętrznym.

Późniejsze eksperymenty z przenoszeniem chłopów na rentę pieniężną w celach powiększenia dochodów państwowych świadczyłyby o pewnego

¹⁶ Por. M. Małowist, op. cit., s. 738; tenże, *Problematyka bałtycka w nowszej historiografii portugalskiej*, Przegląd Historyczny, t. 52, 1961, z. 1, ss. 12—22.

rodzaju bankructwie pierwotnych założeń polityki agrarnej państwa polskiego z jej nastawieniem na gospodarstwo pańszczyzniano-folwarczne. Z kolei jednak znowuż opory w rozpowszechnianiu renty pieniężnej przemawiałyby za trudnościami zbytu produktów gospodarstwa wiejskiego w ośrodkach odleglejszych od centrów handlowych. Dalsze wnioskowanie w tym kierunku rozбивa się o nieznaną siłę rynku wewnętrznego, co stanowi dotkliwą lukę w badaniach E. Tarvela.

Zbyt mało uwagi poświęca Autor chłopskiej produkcji na rynek. Z uprzywilejowanej ciągle roli pańszczyzny w rencie feudalnej wnioskować należy, że towarowość gospodarki chłopskiej była niezmiernie niska. Ożywiła się ona nieco dopiero na początku XVII wieku w niektórych okolicach Dorpatu, stanowiącego centrum handlu. Niewiele to nam jednak mówi o udziale chłopów w obrocie towarowym i pieniężnym.

Jak słuszną natomiast okazała się polityka pewnej przezorności władz państwowych w kwestii chłopskiej z końca XVI wieku świadczy fakt załamania się polskiego panowania w Estonii z chwilą zmiany steru tej polityki, a przejścia na system gospodarki rabunkowej, gwałtownego zwiększenia powinności w okresie wojny polsko-szwedzkiej.

Praca E. Tarvela łączy analityczne dociekania z syntetycznymi wnioskami, ale rzucanymi na blade zarysowane tło porównawcze z okresem wyprzedzającym „czasy polskie”, czy też po nich następującym. Korzystniej natomiast wypadła próba porównania sytuacji w Estonii południowej z północną jej częścią, pozostającą współcześnie pod panowaniem Szwedów. Niestety, brak i tu bliższych danych odnośnie utowarowienia gospodarstw różnych typów w zależności od właściciela, rozmiarów dóbr, położenia geograficznego, a nade wszystko struktury gospodarstwa.

Tych kilka powyższych uwag o charakterze ogólniejszym bynajmniej nie obniża wartości omawianej książki, w której Autor dał szereg interesujących ustaleń i wniosków. Potrafił on z godną uwagi ostrożnością poruszać się w powodzi sprzecznych i tendencyjnych relacji o czasach polskich w południowej Estonii. Czy ustalenia jego odnośnie oceny tych czasów, tak sympatycznej szczególnie dla odbiorcy polskiego, dają w pełni obiektywną informację naukową — trudno orzec. Obszerny materiał dokumentacyjny, zilustrowanie wywodów pracy bogatym materiałem liczbowym, erudycja i talent, z jakim praca została napisana — wszystko to podnosi zaufanie do wyników rozprawy. Wydaje się, że osiągnięcia Autora stanowią poważny wkład do badań nad historią zarówno narodu estońskiego, jak i polskiego.

Aniela Kietbicka

Otto Lasch, *So fiel Königsberg. Kampf und Untergang v. Ostpreussens Hauptstadt*, München [1958], Gräfe und Unzer, ss. 141.

Praca generała Lascha nie odbiega swoim charakterem od powojennego piśmiennictwa byłych dowódców Wehrmachtu różnego szczebla. Jej głównym celem jest wyjaśnienie przyczyn kapitulacji twierdzy królewieckiej, która ogłaszana przez propagandę hitlerowską za niezdobytą, padła po trzech dniach szturm (6—9 kwietnia 1945 r.) wojsk 3 Frontu Białoruskiego. Autor wykorzystał osobiste notatki poczynione w okresie walk oraz pobytu w niewoli radzieckiej jak i opracowania, czy opublikowane zbiory dokumentów.

Otto Lasch urodził się i wychował na Górnym Śląsku. Poświęciwszy się karierze wojskowej, okres międzywojenny spędził w Prusach Wschodnich. Początkowo był oficerem policji w Elku i Mrągowie, a następnie dowódcą